

Je ľudská prirodzenosť spoločenská?

Jana Plichtová

V celom živote vynikajúceho mysliteľa a sociológa, akým Émile Durkheim nesporne bol, a to napriek mnohým oprávneným kritikám, dominovalo úsilie o uznanie legitimacy sociológie ako vedy. V danom spoločenskom kontexte to nebola ľahká úloha, a to najmä pre prevládajúci redukcionizmus, ktorý vysvetľoval spoločenské fenomény psychologicky alebo biologicky. Vo všetkých svojich dielach – pričom k najznámejším a najcitovanejším patrí Deľba práce v spoločnosti, Pravidlá sociologickej metódy, Samovražda a Elementárne formy náboženského života – Durkheim s neobyčajnou intelektuálnou prenikavosťou obhajoval tézu, že spoločenské fenomény sa riadia vlastnými – sociologickými – zákonmi.

Individuálne a kolektívne vedomie

Legitimitu sociológie ako samostatnej disciplíny Durkheim zdôvodňoval aj odlišným predmetom jej štúdia. Osobitnú pozornosť venoval jej odlíšeniu od psychológie. Kým sociológia skúma formy kolektívneho vedomia (morálku, poznanie, náboženstvo, mýty, rituály), psychológia sa zaoberá individuálnym vedomím. Kým sociálne a spoločenské fenomény vznikajú v interakciách medzi jednotlivcami, skupinami a inštitúciami, psychické fenomény sú produktom interakcií neurónov. Durkheim nielenže bojoval proti psychologickému vysvetľovaniu spoločenských fenoménov, ale postuloval tézu, že samotné spoločenské faktory ovplyvňujú psychológiu jednotlivca. Druhým predpokladom, ktorý tvorí základnú os Durkheimovho myslenia, je, že každý sociologický fenomén musí mať v spoločenskej regulácii isté miesto, istú funkciu. Ak by jednotlivé elementy spoločenského života neboli taktó organizované, spoločnosť by nemohla prežiť. Za základné spoločenské potreby považoval Durkheim poriadok, integritu a stabilitu. Tento prístup k skúmaniu spoločnosti sa nazýva funkcionalistický, a to preto, lebo hlavnou témou skúmania sú práve tie spoločenské funkcie, ktoré spájajú členov spoločnosti do jedného celku. V tradičných spoločenstvách sú to kolektívne reprezentácie, ako rituály a náboženstvo, v moderných spoločnostiach je to deľba práce, racionalita a s ňou spätý systém hodnôt.

Spoločnosť ako totalita procesov integrácie a regulácie

Durkheim systematicky analyzoval spôsoby spoločenskej integrácie a regulácie, a to v súvislosti s danou spoločenskou štruktúrou. Napríklad v práci o klasifikačných systémoch primitívnych spoločností, ktorú napísal so svojim synovcom Maussom (1903), dokázal, že systémy klasifikácie okolitého prostredia sú odvodené od klasifikácie spoločenských vzťahov. Tieto systémy sa dajú študovať podobne ako gramatika jazyka.

Samovražda ako sociologický fenomén

V práci o samovražde (1897) Durkheim overoval predpoklad, že typ samovrážd súvisí s mierou sociálnej integrácie a sociálnej regulácie uplatňovanej v danej spoločnosti. Kým silná sociálna regulácia podmieňuje fatalistický typ samovraždy, slabá regulácia je príčinou anomického typu samovraždy. V dobre integrovanej spoločnosti, v ktorej existujú mnohoraké a vzájomne recipročné vzťahy, sa vyskytuje altruistický typ samovraždy. Keď je sociálna integrácia veľmi nízka (čo indikuje napríklad zvýšený počet osamelo žijúcich ľudí alebo zvýšený počet rozvodov), vedie to k egoistickému typu samovraždy. Vplyv spoločnosti na typ samovražednosti je zreteľný aj pri historickom porovnávaní. Analýzou archívnych dokumentov z rozdielnych európskych krajín Durkheim doložil, že typ samovrážd v moderných priemyselných spoločnostiach je odlišný od typu, ktorý sa vyskytoval v tradičných spoločnostiach. Kým v moderných spoločnostiach, ktoré charakterizuje nízka miera integrácie a regulácie, sa vyskytujú anomické a egoistické samovraždy, v tradičných

však tieto kolektívne reprezentácie stávajú obsahom individuálneho vedomia? Morálne pravidlá sa osvojujú, podľa Durkheima, spolu s učením sa reči. Takže vedomie jednotlivca je možné vysvetliť kolektívnym vedomím, čo však neplatí naopak. Tézu o prioritě kolektívnych reprezentácií pred individuálnymi rozšíril Durkheim aj na ďalšie obsahy ľudskej mysle. Podľa neho všetky koncepty pôvodne vznikli ako kolektívne reprezentácie. Každý pojem je svojou podstatou spoločenský. Za najvyšší produkt kolektívnej aktivity považoval súbor intelektuálnych a morálnych hodnôt. Tie tvoria podstatu civilizácie. Vďaka osvojovaniu si výsledkov civilizačného procesu je človek taký, aký je. Racionalitu súčasného človeka preto treba vysvetľovať v kontexte historického spoločenského vývinu. Dôsledkom je dvojaká prirodzenosť človeka. Inými slovami, človek je nielen produktom biologického vývinu, ale aj vývinu spoločenského.

Celý život človeka sa odohráva medzi dvoma centrami gravitácie – medzi spoločnosťou a jeho telesnosťou. To ho udržiava v stave neustálej tenzie. Keďže civilizovaný človek nemôže uniknúť ani spoločnosti, ani biológii tela, nikdy nemôže byť úplne spokojný. Dvojitý povaha človeka zodpovedajú dve odlišné schopnosti myslenia. Prvú z nich Durkheim nazýva senzitivitou a druhú rozumom, čím označuje schopnosť myslenia v univerzálnych pojmoch.

Deľba práce ako zdroj spoločenskej solidarity

Vo svojom diele O deľbe práce v spoločnosti hľadá Durkheim odpoveď na základnú otázku, prečo deľba práce vôbec vznikla. Podľa jeho teórie to bol prirodzený dôsledok zvýšenia hustoty a veľkosti populácie. Pokiaľ početnosť populácie nepresiahne istý limit, zdroje obživy postačujú a podobné organizmy žijú vedľa seba v relatívnej harmónii. Avšak ak populácia presiahne istý limit a zdroje už nepostačujú, začnú sa medzi jednotlivcami konflikty a súťaženie. Konflikty možno zmierniť hlavne diferenciaciou potrieb: potom to, čo je užitočné pre jeden organizmus, je neúžitočné pre iný. Deľbu práce podľa Durkheima urýchľujú také spoločenské procesy, ako sú migrácia, kolonizácia či rezignácia na istý spôsob existencie. Hlavnú funkciu deľby práce vidí Durkheim v tom, že utvára základ spoločenskej integrácie, a to v zmysle vzniku vzájomnej závislosti a solidarity

>>>

spoločnostiach, pre ktoré bola typická vysoká miera integrácie a regulácie, sa vyskytovala altruistická a fatalistická forma samovraždy.

Dvojakosť ľudskej prirodzenosti

Problémom, akým spôsobom sa vlastne realizuje vplyv spoločenských podmienok na psychické fungovanie, sa zaoberal Durkheim v práci o dualizme ľudskej prirodzenosti. Postuloval v nej existenciu dvojakeho vedomia jednotlivca: kým jedno vedomie sa týka individuality človeka a je ukotvené v jeho tele, druhé vedomie sa týka jeho spoločenských väzieb a vzťahuje sa na spoločnosť. Obsah individuálneho vedomia tvoria senzorické pocity, emócie, telesné pocity a potreby, obsahom spoločenského vedomia sú spoločenské produkty, ako morálka, hodnoty

a poznanie. Kým obsah individuálneho vedomia je spätý s egoistickou motiváciou, spoločenské vedomie je viazané na altruistické motívy. Spoločenské motívy, zdôvodňuje Durkheim, vždy vyžadujú obetovanie individuálnych záujmov. Podstatou morálky je práve individuálna nezaujatosť, stotožnenie sa s niečím, čo je spoločné pre celú skupinu. Problém morálky však Durkheim nerieši z individualistickej, ale zo spoločenskej perspektívy, čo zdôvodňuje tým, že morálne pravidlá sú produktom práce spoločenstva ľudí, a nie výtvorom individuálneho rozumu. Jednotlivci, žijúci od seba izolovane, by žiadne morálne pravidlá nepotrebovali. Pravidlá, ktoré si spoločenstvo stanoví, sa v podobe písaných zákonov stávajú súčasťou spoločenského vedomia a odovzdávajú sa z generácie na generáciu. Ako sa

medzi rozdielnymi spoločenskými funkciami. Ekonomické výhody deľby práce sú v porovnaní s týmito morálnymi dôsledkami len triviálne. Durkheim vo svojej analýze rigorózne rozlišuje medzi funkciami, príčinami a dôsledkami. Deľbu práce, teda koordináciu funkcií špecializovaných častí celku, považuje za zákonitý jav, ktorý má všeobecnejšiu platnosť. Vzťahuje sa totiž na všetky formy života. Jednotlivé orgány živých organizmov pracujú spolu, aby uchovali zdravý celok analogickým spôsobom, akým rozličné spoločenské inštitúcie kooperujú, aby produkovali spoločenský poriadok. Durkheimova analýza podmienok a funkcií deľby práce protirečila dovtedy rozšíreným ekonomickým a psychologickým vysvetleniam, ktoré poukazovali na ekonomický prínos, pokrok a rozvoj civilizácie či túžbu človeka po lepšom živote a blahobyte. Durkheim namietal, že dôsledky a ľudské intencie nemožno zamieňať s príčinami zákonitých javov. Ekonomické dôsledky nemohol človek dopredu predvídať, pretože sa prejavujú až po dlhodobom praktizovaní deľby práce.

Mechanický a organický typ solidarity

Druhou podstatnou tézou Durkheimovej teórie je, že deľba práce produkuje organický typ solidarity, kým kolektívne reprezentácie tvoria základ mechanického typu solidarity. Podstatou mechanickej solidarity je podobnosť individuálnych vedomí a ich konformita voči spoločnému typu myslenia a cítenia. Naopak, organická solidarita je založená na recipročnej výmene rozdielných špecifických vedomí. Kým mechanická solidarita je možná len vtedy, ak sú jednotlivci súčasťou kolektívneho vedomia, organická solidarita sa vynára až vtedy, ak má každý jednotlivec svoju špecializovanú sféru činnosti a svoje osobité, individualizované vedomie. Dôležitou podmienkou je, aby sa sociálne štruktúry, ktoré sú späté s kolektívnym vedomím, narušili, a vytvorili tak priestor pre rozvoj individuálneho vedomia.

Tieto dva typy solidarity sa vyskytujú v odlišnom pomere v jednoduchých a vyspelých spoločnostiach. Čím je spoločnosť vyspelejšia, tým je deľba práce rozvinutejšia, a tým je dôležitejšia regulácia na základe vzájomnej a dobrovoľnej výmeny a menej dôležitá regulácia prostredníctvom kolektívnych reprezentácií. Rozdielnym formám spoločenskej integrácie zodpovedajú rozdielne typy zákonov.

Represívny a reštitučný typ regulácie

Mechanická solidarita sa prejavuje predovšetkým represívnym typom zákonodarstva, kým organickej solidarite zodpovedá reštitučný typ zákonodarstva. Tento historicky novší typ zákonov už nespočíva na kontrole ľudského správania prostredníctvom trestov, ale je založené na pravidlách, ktoré umožňujú, aby vzťahy fungovali normálne, a to na základe spravodlivej a vzájomne výhodnej spolupráce.

Modernita a rozpad kolektívneho vedomia

V moderných spoločnostiach strácajú na význame nielen mechanické väzby založené na kolektívnom vedomí, ale mení sa aj obsah a intenzita prežívania samotného kolektívneho vedomia. Možno povedať, že obsah kolektívneho vedomia sa stáva abstraktnejším a neurčitejším, menej rozhodujúcim. Durkheim toto konštatovanie opiera o dva argumenty.

Po prvé, z perspektívy historického vývinu značne klesla dôležitosť náboženstva, jednej z najvýznamnejších foriem kolektívneho vedomia.

Po druhé, počet represívnych zákonov, ktoré riadili sexuálne a rodinné vzťahy, ako aj náboženský život, sa v priebehu stáročí značne zredukoval.

V raných spoločenstvách sa každý jednotlivec vzťahoval k špecifickým objektom svojho prostredia zhruba rovnakým spôsobom a tieto stavy vedomia reprezentujúce prostredie mali paralelnú podobnosť. Splynutie individuálnych vedomí potom rezultovalo v kolektívnom vedomí, ktoré bolo ostré, jasné a dobre definované. Ako sa tieto spoločnosti stávali početnejšie a obývali diferencovanejšie územie, vnímané objekty už nevytvárali spoločnú skúsenosť. Aby zostala skúsenosť spoločná aspoň do istej miery, muselo sa kolektívne vedomie zmeniť. Z konkrétneho a dobre definovaného vedomia sa stalo vedomie všeobecnejšie a abstraktnejšie.

Z konkrétneho stromu sa stal strom vo všeobecnosti a z Gréka a Rimana – koncept človeka. Proces progresívnej abstrakcie dosiahol nakoniec úroveň univerzálnych pojmov, ktoré sedimentovali v zákonoch, náboženstve a morálke. Z tohto hľadiska lepšie rozumieme ťažkostiam, s akými zápasíme, keď sa usilujeme pochopiť myslenie príslušníkov menej rozvinutých spoločností. Naša myseľ, v ktorej domínuje logika a racionalita, osvojená ako výsledok evolúcie civilizácie, už nerozumie konkrétnym pocitom a reprezentáciám príslušníkov jednoduchých spoločností. Čím je kolektívne vedomie menej konkrétne a jasné, tým je podľa Durkheima jeho vplyv na myslenie a správanie jednotlivcov menší, a tým menej brzdí ich slobodný rozvoj. S pokračujúcou neurčitostou kolektívneho vedomia súvisí pokles významu tradícií, čo je zas podmienené zmenou štruktúry spoločenských vzťahov.

Dôstojnosť jednotlivca – nové náboženstvo?

Durkheim poukázal na jednu dôležitú výnimku v intenzite prežívania kolektívneho vedomia, a tou je vedomie jedinečnosti ľudskej individuality a jej dôstojnosti. S tým, ako v moderných spoločnostiach klesol význam náboženstva, presunulo sa ťažisko kolektívnych reprezentácií na jednotlivca. Inými slovami, kult Boha nahradil kult individuálneho človeka. Pre modernú spoločnosť je teda príznačné, že sa učí vidieť svojich členov v ich individualite a v ich nenahraditeľnej spoločenskej funkcii, z čoho vyplývajú pre spoločnosť isté záväzky. Civilizačný vývin podľa Durkheima smeruje k zdokonaľovaniu tejto morálnej funkcie spoločnosti.

Klanová a organická spoločenská štruktúra

Zmena mechanickej na organickú solidaritu ide ruka v ruku so zmenou spoločenskej štruktúry. Pre primitívne spoločnosti, viazané mechanicou solidaritou, je typická klanová štruktúra. Tá je založená na väzbách medzi členmi rodiny, na pokrvnom príbuzenstve a vzájomnej podobnosti. Štruktúra, ktorá zodpovedá organickej solidarite, sa podobá systému odlišných orgánov, pričom každý z nich má špecifickú funkciu. Jednotlivé orgány nie sú voľne zoskupené, ale sú koordinované a subordinované okolo centrálného orgánu, ktorý vykonáva

>>>

regulatívnu funkciu celého organizmu. Miesto každého jednotlivca nie je určené jeho príbuzenskými vzťahmi, ale prostredníctvom konkrétneho zamestnania a spoločenskej funkcie, ktorú vykonáva. Predpokladal, že celá spoločenská a politická organizácia bude v blízkej budúcnosti založená výlučne na štruktúre povolání. Klesajúci význam dedičnosti Durkheim dokladá argumentom, že čím je deľba práce rozvinutejšia, tým menšia je pravdepodobnosť, že spoločensky užitočné spôsobilosti sa prenášajú dedične. Inými slovami, civilizáciaťny pokrok produkuje nové spôsoby aktivity, vyžadujúce také spôsobilosti, ktoré treba nadobudnúť prostredníctvom špecializovaného školenia. Preto sa domnieva, že rozdiely v dedičných predpokladoch nepredstavujú pre pokračujúcu deľbu práce významnú prekážku. Rozdielny vplyv dedičnosti tvorí, ako poukazuje Durkheim, zásadný rozdiel medzi fyziologickou a spoločenskou deľbou práce. Kým jednotlivé funkcie buniek sú určené geneticky, zdedené dispozície s takou jednoznačnosťou nerozhodujú o spoločenskej funkcii jednotlivcov. Špecializácia jednotlivcov sa odohráva predovšetkým na základe vlastného rozhodnutia a realizuje sa prostredníctvom zámerného učenia. Zdrojom rozvoja individuálneho vedomia sú teda dosiahnuté výsledky civilizačného pokroku a – vo všeobecnejšom zmysle – ľudská sociabilita. Inštinktívna výbava upadá

úmerne s tým, ako sa zvyšuje dôležitosť sociability. Rozumovú nadradenosť ľudských bytostí nie je možné bezo zvyšku vysvetliť, ak nezoberieme do úvahy sociabilitu a akumulované kultúrne zdroje. Z uvedených dôvodov Durkheim zastával stanovisko, že psycho-fyziológia vysvetlí pomocou organických príčin len malý fragment psychických fenoménov. Psychický život v jeho najvyššej manifestácii je jednoducho príliš komplexný a spoločenský, aby sme mu porozumeli ako prostej extenzii biologického života. Durkheim tým nechcel povedať, že psychický život nemôže byť vysvetľovaný biologickými príčinami. Domnieval sa však, že existuje veľká oblasť individuálneho vedomia, ktorá nie je vysvetliteľná týmito príčinami. Práve socio-psychológia je podľa Durkheima vedou, ktorá zrejme najviac prispeje k objasneniu spoločenských príčin psychických faktov. Durkheim uvažuje o spoločnosti vždy v jej totalite, v súvislosti s jej základnými funkciami a podmienkami, ktoré buď umožňujú jej morálne zdravie, alebo sú, naopak, príčinami jej morálnej choroby. Poslanie sociológa prirovnáva k poslaniu lekára, ktorý najprv vedecky určuje, aké podmienky by v danom čase a v danej spoločnosti viedli k spoločenskému poriadku a blahobytu, a potom predpisuje potrebnú spoločenskú medicínu. Hoci Durkheimovo dielo malo neobyčajne silný ohlas, nemožno povedať, že sa zachovalo a rozvíjalo v celistvosti. Pozoruhodné je, že práve pojem kolektívneho vedomia upadol v sociológii do zabudnutia. Podstatne väčšieho rozpracovania sa v sociológii dočkali pojmy ako sociálna integrácia a regulácia. Podobný osud stihol aj ústredný pojem Durkheimovho myslenia, a to pojem spoločenskej evolúcie. Tento koncept, predstavujúci analógiu biologickej evolúcie, je mimoriadne dôležitý, ak chceme vysvetliť, že od vzniku homo sapiens pred dvoma miliónmi rokov sa štruktúra jeho mozgu takmer nezmenila, hoci jeho spôsobilosti a obsahy jeho reprezentácií sú diametrálne odlišné. Koncept spoločenskej, resp. kultúrnej evolúcie sa dočkal rehabilitácie a ďalšieho rozpracovania až v antropologických prácach o vývine a šírení civilizácie, ako aj v prácach významného talianskeho antropológa Thomassella. Ten popri mechanizmoch biologickej evolúcie vysvetľuje dramatický vývin ľudských spôsobilostí mechanizmami osvojovania si výsledkov evolúcie kultúry.

Život

Émile Durkheim sa narodil 18. apríla 1858 vo francúzskom meste Épinal, v rodine rabína a dcéry obchodníka. Spočiatku sa chcel stať rabínom, študoval hebrejštinu, Starý zákon a Talmud, súčasne však chodil aj do svetskej školy. Pod vplyvom učiteľky a vlastného mystického zážitku sa dokonca intenzívne zaoberal katolicizmom. Po tomto krátkom období sa však od náboženstva definitívne odklonil.

Na strednú školu chodil v Épinali a pokračoval na lyceu v Paríži, kde sa pripravoval na pohovory na prestížnu École Normale Supérieure (ENS). Dostal sa tam až po dvoch neúspešných pokusoch (1879). Na ENS sa stretol s mnohými výnimočnými visťovníkmi: filozofom Henrim Bergsonom, vodcom socialistov Jeanom Jaurèsom a psychológom Pierrrom Janetom. Spomedzi prednášajúcich ho najväčšmi intelektuálne obohatil filozof Charles Renouvier a Émile Boutroux a historik Fustel de Coulanges. Kým od posledného z nich sa naučil používať historickú metódu výskumu, Boutroux ho inšpiroval svojou filozofiou vedy, ktorá zdôrazňovala, že medzi rozdielnymi úrovňami fenoménov existuje výrazná diskontinuita, keďže na vyšších úrovniach sa vynárajú také kvality, ktoré na nižších úrovniach chýbajú. Myšlienka relatívnej nezávislosti jednotlivých úrovni vysvetľovania pozorovaných javov a historický prístup sa stali najcharakteristickejšim znakom Durkheimovho sociologického myslenia. Po skončení štúdia (1882) pôsobil v Bordeaux, kde stál pri vzniku katedry sociálnych vied a pedagogiky (1887). Aj vďaka tomu sa štúdium sociológie stalo súčasťou francúzskeho univerzitného systému. Nezaobišlo sa to však bez knúckých ohlasov, ku ktorým prispel aj sám Durkheim tým, že zdôrazňoval základný význam sociologického štúdia v porovnaní s filozofiou, históriou a právom. Okrem strachu zo sociologického imperializmu vyvolával totiž obavy, že sociologické vysvetľovanie právnych a morálnych inštitúcií prostredníctvom čisto spoločenských príčin podceňuje význam slobodnej vôle a morálnej zodpovednosti jednotlivca. Preto Durkheim dlho nemohol získať profesúru v Paríži. Jeho kurz pre učiteľov v Bordeaux mal však také kvality, že francúzska vláda ho akreditovala ako základ nového systému sekulárneho republikánskeho vzdelávania. V Bordeaux mal každé nedelne dopoludnie aj prednášky pre širokú verejnosť na témy ako solidarita, rodina, incest, totemizmus, samovražda, zločin, náboženstvo, socializmus, právo a pod. V roku 1896

> Jana Plichtová (1950) je slovenská psychologička. Praxnáša kvalitatívne metódy, medzikultúrnu sociálnu psychológiu a experimentálnu sociálnu psychológiu na Katedre psychológie FF UK v Bratislave a zároveň pôsobí v Kabinete výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV ako samostatná vedecká pracovníčka. Venuje sa metodologickým a epistemologickým otázkam sociálno-psychologického výskumu a empirickému výskumu sociálnych reprezentácií demokracie, individualizmu a náročnej identity. Je autorkou monografie Metódy sociálnej psychológie zbližka a množstva štúdií publikovaných u nás aj v zahraničí

<<<